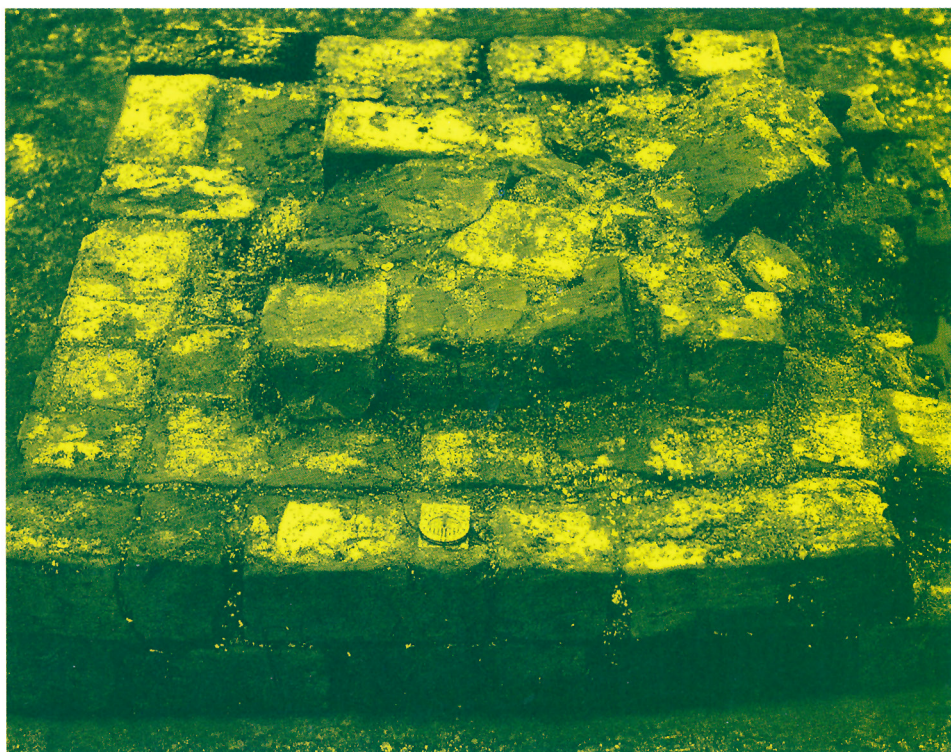

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1998

10

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1999, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: een stiep van baksteen van de verdwenen kerk van Houwingeham (pp. 58-63)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1167-3

PALEO-AKTUEEL

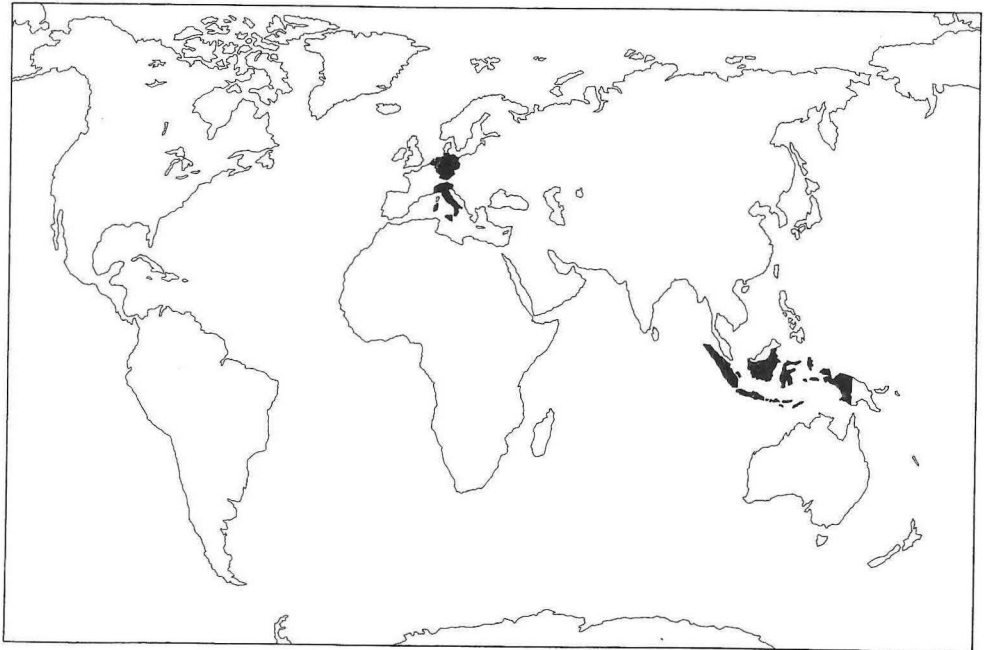
10

redactie
Mette Bierma
Otto H. Harsema
Engelien Rondaan-Veger

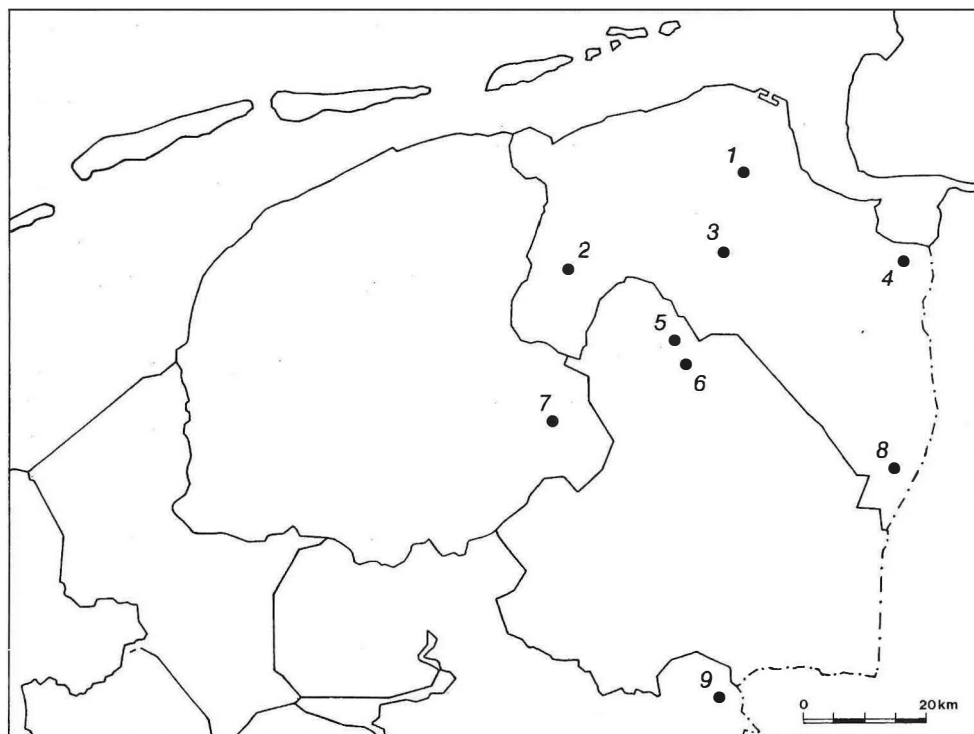
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 1999

In deze aflevering: Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Tolweg-Zuid/Kinkhorsterweg; 2. Oldekerk; 3. Driebond; 4. Houwingeham; 5. Yde; 6. Tinaarlo; 7. Jardinga; 8. Laude; 9. Gramsbergen.

INHOUD

G.-J. BARTSTRA & J.M. PASVEER	
Het kolenterrein van Podo (Indonesië)	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Meesters en leerlingen in het bewerken van vuursteen; de <i>refitting</i> -analyse van Gramsbergen (Ov.) uit het Laat-Ahrensburgien	13
W. PRUMMEL, M.J.L.Th. NIEKUS & A.L. VAN GIJN	
Een laatmesolithische jacht- en slachtplaats aan de Tjonger bij Jardinga (Fr.)	16
A.L. BRINDLEY & A.D. NEVES ESPINHA	
Vroeg TRB-aardewerk uit hunebed D6a bij Tinaarlo (Dr.)	21
P.A.J. ATTEMA & P.M. VAN LEUSEN	
Kern en periferie in het RPC-project (1); de Doganella di Ninfa-survey in de Pontijnse regio (Midden-Italië)	25
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA	
Kern en periferie in het RPC-project (2); de Fogliano-survey in de Pontijnse regio (Midden-Italië)	31
P.B. KOOI & H.A. GROENENDIJK	
Grafheuvels cum Laude (Gr.)	36
O.H. HARSEMA	
Een vroeg technisch monument in Noord-Duitsland: 'de offersteen' van Plumbohm, Nedersaksen	41
W. PRUMMEL, C.G. KOOPSTRA, A.J. NIJBOER & P.B. KOOI	
Een beenbewerker en een smid, bewoners van de wierde Tolweg-Zuid/Kinkhorsterweg (Gr.)	48
P.B. KOOI	
De Oldekerk (Gr.)	54
T. VAN DEN BERGH, H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Houwingeham (Gr.) na vijf eeuwen weer op de kaart	58
A.AERTS-BIJMA, J.N. LANTING & H. VAN DER PLICHT	
Een verrassende wending; gecremeerd been blijkt wel ¹⁴ C-dateerbaar!	64
H.T. WATERBOLK	
De mens in het Preboreale, Boreale en Atlantische bos	68

J.M. GRIMM, M. BANNINK, N. GROEN-LUBBERS, T.C.A. DE HAAS et al. Menselijke activiteit rond Boekema's veentje bij Yde (Dr.) tijdens de prehistorie	74
F. VREDE Archeobotanisch onderzoek in Driebond, gemeente Groningen (Gr.)	76
S. BOTTEMA De snelheid van klimop	81
H.T. WATERBOLK De archeologie in Groningen voor 50 jaar. Enkele herinneringen aan Albert Meijer	85

KERN EN PERIFERIE IN HET RPC-PROJECT (1); DE DOGANELLA DI NINFA-SURVEY IN DE PONTIJNSE REGIO (MIDDEN-ITALIË)

Peter Attema en Martijn van Leusen

Inleiding

In 1996 is vanuit het Groninger Instituut voor Archeologie een voorstel gedaan voor de uitvoering van een vergelijkend onderzoek naar centralisatie-, urbanisatie- en kolonisatieprocessen in de Oudheid in drie kustlandschappen in Midden- en Zuid-Italië.¹ Dit project werd ontwikkeld in het kader van het archeologisch aandachtsgebied 'Nederzetting en landschap' van de Nederlandse Stichting voor Wetenschappelijk Onderzoek. Het is een samenwerkingsverband geworden tussen de archeologische instituten van de Rijksuniversiteit van Groningen en de Vrije Universiteit van Amsterdam. Dit project is in de zomer van 1997 gestart onder de naam *Regional Pathways to Complexity*, afgekort het RPC-project.² Deze titel verwijst naar de regionale paden die de inheemse Italische gemeenschappen aflegden naar steeds complexere maatschappijvormen. De ondertitel van het RPC-project, *Landscape and settlement dynamics in Early Italy*, verwijst naar het landschappelijk archeologisch onderzoeksperspectief dat in het onderzoek wordt gehanteerd.

Het tijdstraject dat het RPC-project bestudeert loopt vanaf de latere bronstijd (d.w.z. de tweede helft van het tweede millennium v.Chr.) tot in de Romeinse periode. Dat is een lange periode waarin op nederzettingsniveau een ontwikkeling is waar te nemen van de opkomst van gecentraliseerde nederzettingen in de bronstijd en vroege ijzertijd (15e tot 8e eeuw v.Chr.) naar een periode van vroege urbanisatie in de late ijzertijd en de Archaïsche periode (vanaf de 8e eeuw v.Chr.), waarna de Italische regio's op diverse tijdstippen deel gingen uitmaken van het Romeinse Imperium, een complexe staatsvorm.

In het zuiden was het in eerste instantie de Griekse kolonisatie die haar stempel drukte op de inheemse organisatie van samenleving en land-

schap. De interactie tussen de Grieken en de inheemse samenlevingen vormt een belangrijk aandachtspunt van het RPC-project in de beide Zuid-Italiaanse landschappen, de Salento Isthmus en de Sibaritide. In Midden-Italië ontbreekt deze directe Griekse invloed op het nederzettingspatroon. De nederzettingontwikkelingen in het Pontijnse gebied zijn het resultaat van voornamelijk interne dynamieken die zijn toe te schrijven aan de Latijnse samenleving die het gebied direct ten zuiden van de Tiber bewoonde, inclusief Rome zelf. Het kerngebied van de vroege samenleving van de Latijnen was het gebied van de Albaanse bergen waar we de ontwikkeling van centralisatie in de bronstijd naar vroege urbanisatie in de late ijzertijd en Archaïsche periode goed kunnen volgen. Figuur 2 laat het door het RPC-project aangeschafte digitale hoogtemodel zien van een deel van Latium Vetus, het stamgebied van de Latijnen, omvattende de Pontijnse regio en de Albaanse bergen met daarin aangegeven de veldwerkgebieden die tot nu toe werden gesurveyed. Digitale hoogtemodellen, zoals deze, vormen de cartografische basis voor de ruimtelijke analyses in het RPC-project van alle drie de onderzoeksgebieden. Aan het RPC-project zijn zes onderzoekers verbonden die, naast gezamenlijk veldwerk in elk van de drie regio's, ieder specifieke onderzoekstaken uitvoeren. In de Pontijnse regio sloot het veldwerk van voorjaar en zomer 1998 aan op eerdere surveys van het Groningse *Pontine Region Project*.

Fysiografische eenheden in het RPC-onderzoeksgebied

Voor dit korte verslag over de resultaten aangaande nederzettingontwikkelingen in het Pontijnse gebied, zijn drie (macro)fysiografische eenheden van belang. Ten eerste het gebied van de vulkani-

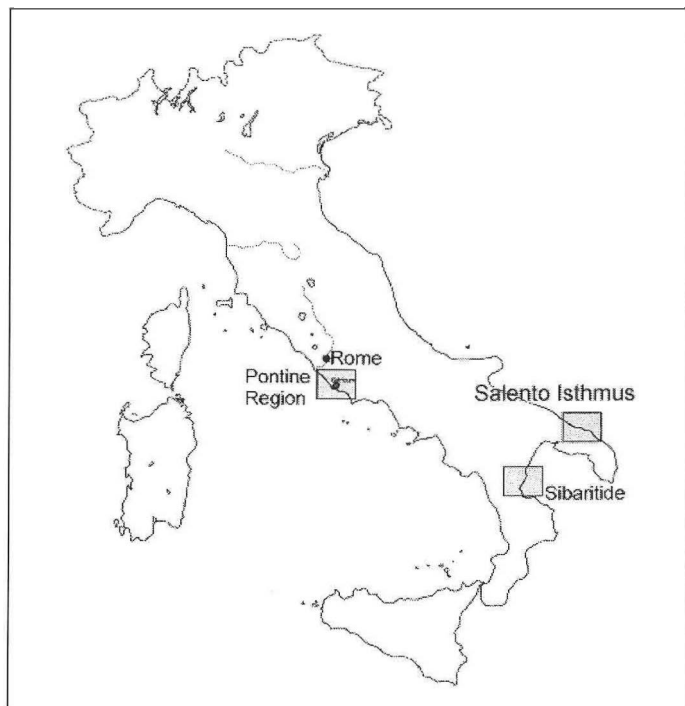

Fig.1. Locatie van de drie onderzoeksgebieden van het RPC-project.

sche Albaanse bergen en haar uitlopers, een radiale structuur van ruggen en dalen tot aan zee, dat het vruchtbare kerngebied was waar de Latijnse ijzertijdbeschaving zich ontwikkelde en waar het vroege urbanisatieproces vorm kreeg vanaf de (latere) 8e eeuw v.Chr. Dit proces kenmerkte zich door een vrij regelmatige spreiding over het landschap van grote nederzettingen met urbane trekken die als zelfstandige politieke eenheden fungeerden.

Een tweede fysiografische eenheid wordt gevormd door het kalksteenmassief dat de Pontijnse vlakte omzoomt, bestaande uit de Monti Lepini en Ausoni. De hellingen van dit massief zijn bij tijd en wijle steil en geërodeerd. Dit is het gebied waar Rome en de Latijnse steden uit het gebied van de Albaanse bergen hun vroegste kolonies stichtten, vanaf de 5e eeuw v.Chr. Langs de hellingen van de Monti Lepini werd door het RPC-project in april van dit jaar een korte survey gehouden, de Doganella di Ninfa-survey, die in het volgende aan de orde zal komen.

Een derde eenheid wordt gevormd door de vlakte van de Agro Pontino. Deze is opgebouwd

uit een met klei en veen gevulde slenk en een systeem van fossiele en meer recente strandwallen en lagunes langs de kust. De oude strandwallen nabij het meer van Fogliano werden zo'n 90.000 jaar geleden gevormd en staan bekend als het Borgo Ermada-niveau. In de historiografie en historische cartografie van de Pontijnse regio wordt dit gebied, samen met de ooit moerassige slenk, doorgaans afgeschilderd als economisch uiterst marginaal. Zowel de archeologie als laatmiddeleeuwse en vroegmoderne documenten laten zien dat dit beeld, hoewel het in grote lijnen klopt, nuancering behoeft. Op de strandwallen voerde de RPC-ploeg gedurende de maand augustus 1998 een survey uit, de Fogliano-survey. Ook van de Fogliano-survey doen we in dit nummer van *Paleo-aktueel* een kort verslag (Van Leusen & Attema, deze *Paleo-aktueel*).

De Doganella di Ninfa-survey

De Doganella di Ninfa-survey³ werd uitgevoerd door een team van vier mensen gedurende tien dagen. Het gebied dat belopen werd besloeg een

strook van de hellingen van de Lepini van zo'n 5 km lang en 750 m breed (fig. 3). De slinger aan de voet van de berg is het Canale Mussolini, een afwateringskanaal dat in de jaren dertig werd aangelegd en dat tevens de begrenzing vormde van ons surveygebied. Dat het surveygebied ook in de voor-Romeinse periode werd geëxploiteerd, bleek uit de vondst van nogal wat ijzertijd- en Archaische sites. In totaal werd de aanwezigheid van 20 sites ontdekt of, in het geval van al eerder gerapporteerde architectuur, bevestigd. De survey diende om, in aansluiting op eerder veldwerk, verder inzicht te verkrijgen in de veranderingen in de bewoning en de economie van de Monti Lepini

gedurende de ijzertijd tot in de Romeinse tijd.

Specifiek doel was het karteren van zogenaamde platformvilla's langs de *pedemontana*, de weg die langs de voet van de heuvels loopt. Platformvilla's zijn vroeg-Romeinse boerderijen gelegen op een zware terrassering van muurwerk opgebouwd uit veelhoekige (polygonale) blokken. Afgaande op pollen en vondsten van olijfpersen, denken we bij deze platformvilla's aan bedrijven die zich specialiseerden in de olijfcultuur. Van dergelijke villa's hebben we tot nu toe een continue serie gevonden op de hellingen van de Monte Lepini, die zich doorzet in het surveygebied van Doganella di Ninfa. Deze marktge-

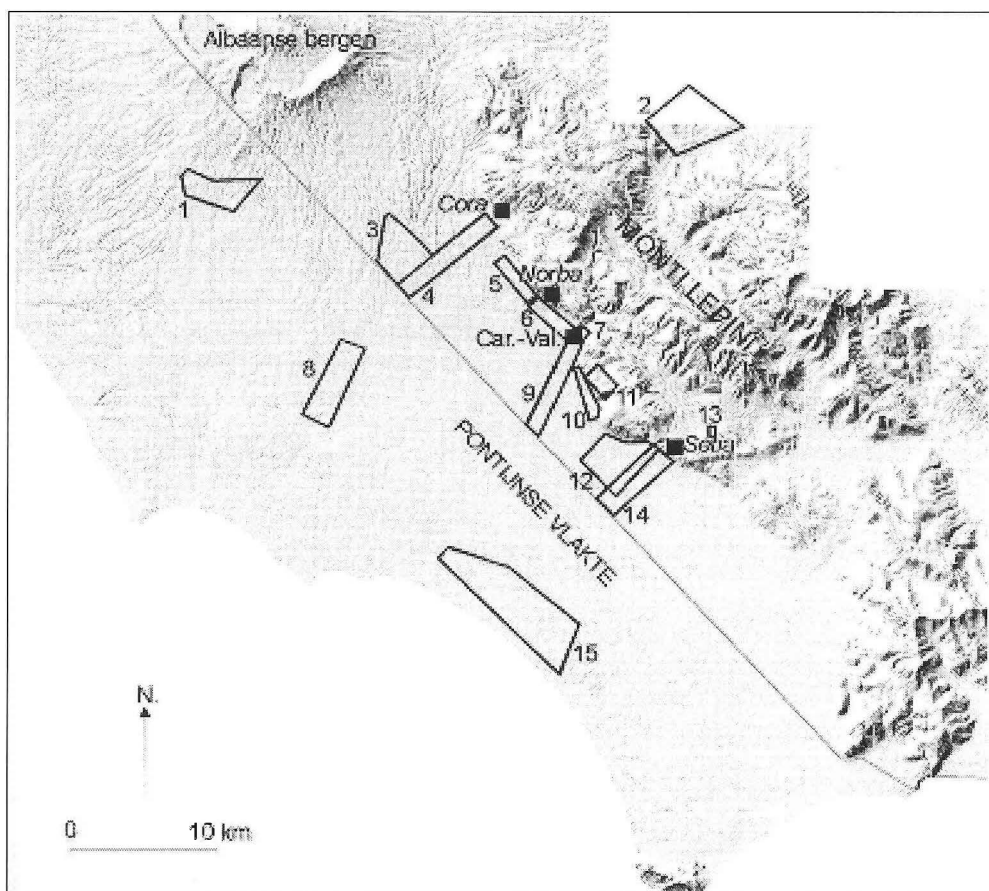

Fig. 2. Hoogtemodel van de Pontine Region met daarin aangegeven de RPC veldwerkgebieden. 1. Lanuvium-survey; 2. Segni-survey; 3. Cisterna-survey; 4. Cora-transect; 5. Ninfa di Doganella-survey; 6. Norba-survey; 7. Valvisciolo/Caracupa-survey; 8. Olmobello-survey; 9. Norba-transect; 10. Sermoneta-survey; 11. Contrada Casali-survey; 12. Sezze-survey; 13. Selva Forcella-survey; 14. Sezze-transect; 15. Lago Fogliano-survey.

richte specialisatie moet een duidelijke breuk hebben betekend met het gemengde bedrijf, waar we vanuit mogen gaan voor de pre-Romeinse periode.

De oudste site die we aantreffen dateerde uit

de vroege ijzertijd. Figuur 3 laat de ligging van de gesurveyde velden en de door ons gekarteerde sites zien. Stippen zijn door ons gevonden nieuwe sites. Met een V genummerde sites werden al in de jaren 60 gekarteerd en zijn alle sites met archi-

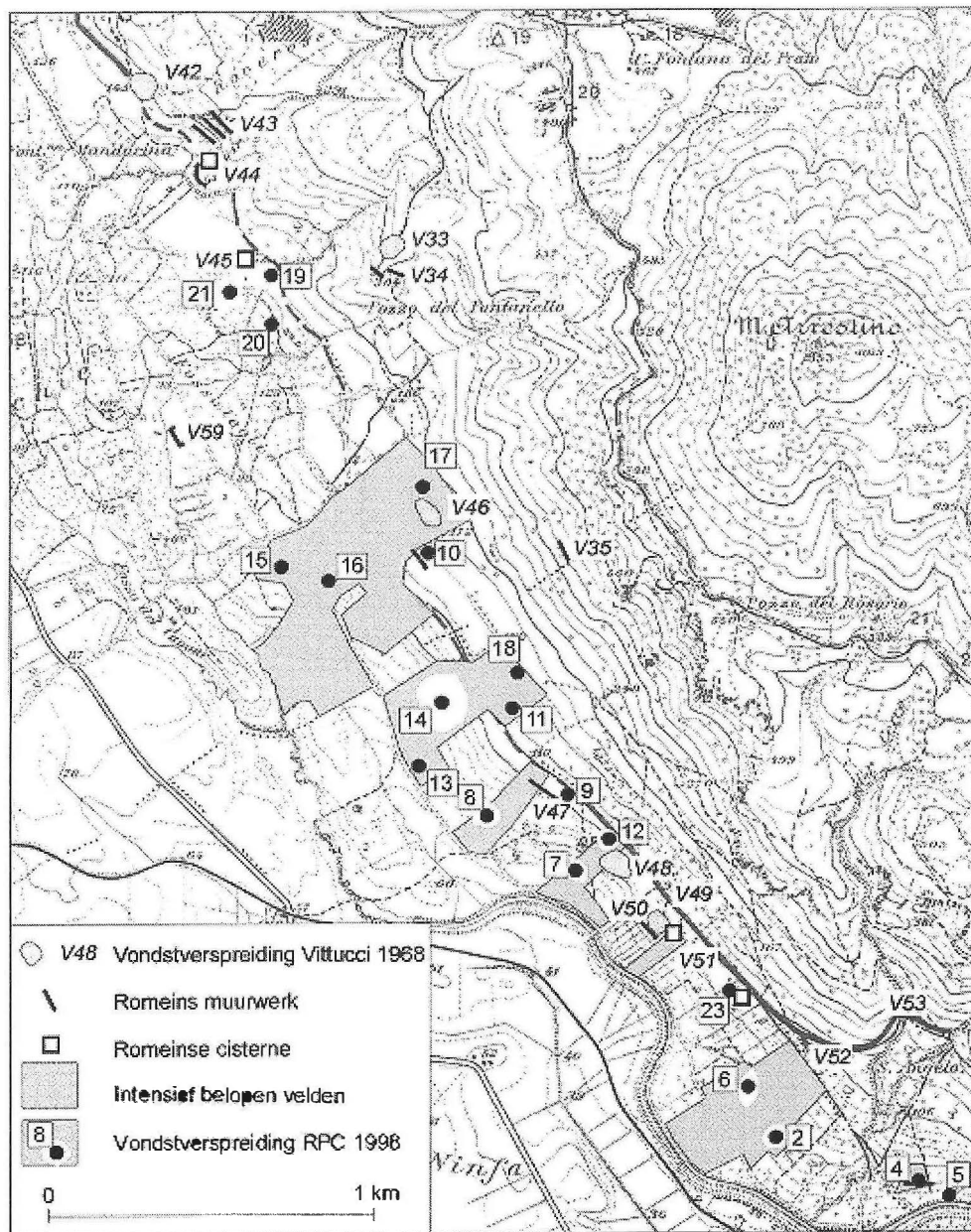

Fig. 3. Het veldwerkgebied van Doganella di Ninfa.

tectuur. De gearceerde velden zijn intensief door ons belopen velden. Veel van deze velden hadden *off-site-scatters*, zeer dunne verspreidingen van archeologisch materiaal, die weliswaar geen sites voorstellen, maar niettemin duiden op landgebruik in de voor-Romeinse en Romeinse perioden.

Tijdens eerder door ons uitgevoerde surveys meer zuidwestelijk langs de hellingen van de Lepini hadden we al opgemerkt dat er enerzijds een zekere mate van continuïteit bestond tussen bewoning en landgebruik in de voor-Romeinse perioden en de Romeinse periode op de hellingen van de Lepini, maar anderzijds discontinuïteit in het type bewoning. Deden de ijzertijd- en Archaïsche sites zich alleen voor als aardewerkverspreidingen, of zelfs alleen als *off-site*-materiaal (geen duidelijke sites dus), de Romeinse sites kenmerkten zich door zware polygonale terrasmuren of andere architectuur. De resultaten van de Doganella di Ninfa-survey bevestigen dit beeld van enerzijds continuïteit in bewonen en bewerken van de hellingen van de Monte Lepini en anderzijds discontinuïteit in het type van bewoning en economie (het overstappen op de platformvilla's en het overgaan op olijfcultuur). Niettemin zorgde de Doganella di Ninfa-survey ook voor verrassingen.

Spontane en geplande urbanisatie

De resultaten van de Doganella di Ninfa-survey verraden een veel intensiever gebruik van deze strook van de Lepini gedurende de pre-Romeinse perioden dan de resultaten uit de meer zuidwestelijk gelegen surveygebieden op de hellingen van de Lepini deden vermoeden (fig. 2). De survey laat een tamelijk dicht patroon van pre-Romeinse vondstplaatsen zien waarvan de datering aangeeft dat bewoning en landgebruik op bescheiden schaal in de late ijzertijd begonnen, d.w.z. in de tweede helft van de 8e eeuw, met vondstplaatsen zo ongeveer om de kilometer. Intensivering vond plaats in de 6e en 5e eeuw v.Chr., met boerderijen die soms van een pannendak waren voorzien. In de daarop volgende periode van de vroege Romeinse Republiek verschenen de Romeinse platformvilla's, met in de Doganella di Ninfa-survey

ook indicaties voor het bestaan van Romeinse structuren zonder zo'n platform. In de latere Republiek worden structuren in (semi-)reticulat werk gewoon.

Uit wat we weten van grafveldonderzoek en onze eigen surveys van de nederzetting te Caracupa/Valvisciolo blijkt dat dit gebied al vrij vroeg, d.w.z. vanaf de late ijzertijd/Archaïsche periode, een redelijke mate van urbanisatie kende. Dit idee wordt ondersteund door site 14, die een groot gebied omvatte met vondsten uit de ijzertijd en de Archaïsche periode, overigens met continuïteit tot in de Romeins-Republikeinse periode (fig. 3). De verspreiding op dit net door de boer diep omgezette veld reflecteerde duidelijk meerdere pre-Romeinse huishoudens op dezelfde plek. We denken hier te maken te hebben met een site die in de voor-Romeinse tijd een middenniveau innam in de Archaïsche nederzettingshiërarchie, tussen geïsoleerde boerderijen enerzijds en anderzijds grotere pre-Romeinse vroegurbane nederzettingen als Cora, dat noordwestelijk van het surveygebied ligt (maar nu overbouwd is), en Caracupa/Valvisciolo dat zuidwestelijk van het surveygebied ligt (fig. 2). De grotere pre-Romeinse nederzettingen fungeerden als centrale plaatsen in het Archaïsche nederzettingssysteem van de Monti Lepini. De analyse van het grafveld van Caracupa/Valvisciolo geeft aan dat we in de voor-Romeinse periode te doen hebben met een sociaal en economisch gestratificeerde maatschappij, terwijl de omvang van het nederzettingsareaal duidelijk maakt dat deze nederzetting een dienstencentrum zal zijn geweest voor een zich ontwikkelend ruuraal ommeland. Overigens zullen er ook kleine grafvelden zijn geweest (site 12?).

Het Archaïsche nederzettingssysteem op de hellingen van de Lepini veranderde in de Romeinse periode met de installatie van de Romeinse kolonie Norba op een steile klif direct boven het surveygebied van Doganella di Ninfa. De locatie van Caracupa/Valvisciolo in de vlakte werd aan het einde van de 6e/begin 5e eeuw v.Chr. opgegeven, zoals de survey heeft laten zien. Met de installatie van Norba zien we ook het exploitatiesysteem van regelmatig gepositioneerde platformvilla's verschijnen op de hellingen van de Lepini. Dat systeem kunnen we associëren met

drie door de Romeinen beheerste centrale plaatsen op de toppen van de voetheuvels van de Monti Lepini, te weten Cora, Norba en Setia (fig. 2).

Concluderend: de geconstateerde veranderingen in het rurale bewonings- en exploitatiepatroon langs de hellingen van de Lepini zijn te relateren aan de grotere bewoningskernen in het gebied, die een omslag laten zien van een spontaan proces van vroege urbanisatie in het Lepijnse landschap naar een proces van kolonisatie, waarvan geplande urbanisatie deel uitmaakte. Beide genoemde processen kunnen in een kern- en periferiemodel worden gerelateerd aan de ontwikkelingen in de Albaanse bergen en Rome met haar ommeland.

Summary

In the summer of 1997 the Groningen Institute of Archaeology (GIA) and the Free University of Amsterdam (AIVU) started a comparative study of centralization, early urbanization and colonization processes in three coastal areas in central and southern Italy. The project's title is 'Regional Pathways to Complexity' and points to the very different trajectories of indigenous Italic societies towards the complex state organisation of the Roman period. Its subtitle 'Landscape and settlement dynamics in early Italy' refers to its methodology, derived from landscape and environmental archaeology. Fieldwork, including archaeological surveys, forms a component of the research strategy. This contribution reports on the Doganella di Ninfa survey in the Pontine Region.

Noten

1. Het oorspronkelijke projectvoorstel was getiteld 'Naar een archeologie van vroege urbanisatievormen in het Italische cultuurlandschap: Midden- en Zuid-Italische kustlandschappen tussen internationalisering en kolonisatie, exploitatie en marginalisering (1400-400 v.Chr.)'.
2. In het RPC-project zijn aan het Groningen Institute of Archaeology aangesteld: Esther van Joolen, Martijn van Leusen en Peter Attema. Aan het Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit van Amsterdam werken Benoît Mater, Froukje Veenman en Gert-Jan Burgers aan het project.
3. De resultaten van de Doganella di Ninfa-survey werden uitgewerkt door Rhiannon Gaskell en Martijn van Leusen in een voorlopig rapport en door Martijn van Leusen op het Internet gepubliceerd in 1998. In April 1999 werd een gedeeltelijke hersurvey uitgevoerd die de resultaten van de campagne 1998 bevestigde.

Literatuur

- Attema, P.A.J., 1993. *An archaeological survey in the Pontine Region, a contribution to the early settlement history of South Lazio 900-100 BC*. Proefschrift Groningen.
- Leusen, M. van, 1998. Colonization of the Lepine foothills. *Assemblage 4* (<http://www.shef.ac.uk/~assem/4/>).